

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію
КОВАЛЕНКО Діани Олександрівни
«МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗІВ ЧАСОПРОСТОРУ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ РОМАНІ», поданої на здобуття
наукового ступеня кандидата філологічних наук,
спец. 10.01.01 – українська література

Від часу, коли М. Бахтін увів у літературознавчий обіг поняття «хронотоп», з'явився величезний корпус різних за жанром та обсягом праць, предметом дослідження яких є особливості часопросторової картини світу. Хрестоматійне бахтінське «будь-яке входження у сферу смислів відбувається лише через ворота хронотопів» якнайточніше пояснює вагу та зміст часових і просторових атрибутів художньої дійсності, врешті, як і будь-якої іншої дійсності. Відтак маємо багато різних підходів до осмислення часопростору в художньому творі, й один із можливих шляхів пропонує дисертаційна робота Діани Коваленко, де авторка намагається поєднати структурний, функціональний та жанротворчий аспекти моделювання образів часопростору в сучасному українському романі. **Актуальність** дисертаційного дослідження визначається, по-перше, тим, що моделювання часопростору в художньому тексті максимально дає змогу зрозуміти концептуальні, засадничі моменти світобачення конкретного митця, це рамка, в яку він вписує власну картину світу; тож подібні розвідки дають можливість у випадку творчості конкретного автора цю рамку зафіксувати. По-друге, рецензована дисертація є змістовним історико-літературним дослідженням (що саме по собі важливо і цінно), яке водночас дає імпульс науковим розвідкам більш широкого теоретичного плану. Цінність рецензованої роботи полягає, насамперед, у тому, що в ній відбувається пошук цілісної методології дослідження хронотопу: попри наявність чималої кількості вагомих праць (переважно присвячених творчості окремих авторів), важко цю цілісну методологію вибудувати. Свого часу це спробувала зробити Н. Копистянська, і Д. Коваленко опирається на її досвід,

але пошук триває і, як демонструє подана до захисту робота, в коло цієї методології щоразу долучаються вагомі складники.

Загалом високий **рівень обґрунтованості та достовірності** наукових положень та висновків дисертації зумовлений теоретико-методологічною основою роботи, яку складають праці українських та закордонних дослідників у сферах теорії тексту, генології, теорії художнього часопростору, теорії інтертекстуальності тощо. Для вирішення поставлених у роботі завдань дослідниця обрала цілком оптимальні методи, зумовлені їхнім характером. Варто лише зауважити, що перелік спеціальних літературознавчих методів доречно було б доповнити міфологічним аналізом, яким авторка рясно послуговується в окремих підрозділах практичної частини роботи.

Достовірність та новизна висновків дисертаційного дослідження базуються на системності наукового викладу. Робота надзвичайно вправно структурована з точки зору логіки розгортання дослідження; вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (221 позиція), який дає уявлення про високий рівень первинного опрацювання дисертанткою наукової теми.

Розділ 1 має на меті ввести в коло досліджуваної проблематики, він присвячений теоретичним аспектам жанру роману в сучасній літературі та окресленню основних параметрів хронотопного аналізу.

Як засновкова у *підрозділі 1.1* слушно звучить теза про процеси деканонізації жанру роману і про те, що, лише ставши «когнітивною лабораторією» (Т. Бовсунівська), він існуватиме як жанр. У контексті найрізноманітніших модифікацій, які відбуваються в жанровій структурі сучасного українського роману, одна з найочевидніших (і на неї вказує авторка) – розмивання масового та елітарного складників. Не випадково в роботі згадується низка праць (Джойс Дж. Серікс, С. Філоненко, А. Кокотюха та ін.), що аналізують появу розлогого масоволітературного дискурсу, в межах якого спостерігаємо свої жанрові типології, взаємопереходи і синтези. Далі, відштовхнувшись від цієї тези, Д. Коваленко ілюструє феномен жанрової

дифузії (тобто йдеться також про дифузію масового та елітарного?) в романах І. Роздобудько «Гудзик», «Дванадцять, або виховання жінки в умовах, непридатних до життя», В. Даниленка «Кохання в стилі бароко», Л. Дереша «Культ», С. Процюка «Тотем». Як аргумент у випадку з останнім із названих романів Д. Коваленко наводить слова Джойс Серікс про «дещо умовний жанр “художньої літератури”», до якого «дослідниця відносить твори, частіше “орієнтовані на характер, а не на сюжет”; “вони провокують думки й апелюють до серйозних питань”, “звертаються до розуму, а не до серця та емоцій”» (с. 35). Але така надміру загальна характеристика може стосуватися будь-якого класичного філософського чи психологічного роману епох, скажімо, реалізму чи модернізму, а отже, вони, згідно з цією типологією, втрапляють у розряд «жанрової» (читаймо: масової) літератури, що, вочевидь, не відповідає дійсності. З цієї ж причини дещо дисонансно в переліку виглядають і романи-притчі Г. Пагутяк «Писар Східних Воріт Притулку» та «Писар Західних Воріт Притулку», які, без сумніву, творяться на основі жанрової дифузії (так, як, скажімо, це відбувалося в романах «Старий і море» Е. Гемінгвея, «Диявол і Господь Бог» Ж.-П. Сартра, «Жінка в пісках» К. Абе, «Лебедина зграя» В. Земляка), але позбавлені характерної для масово-популярної літератури авантюрної складової. Очевидно, в цьому випадку дослідниця припустилася незначної неточності у процесі розгортання аргументації: авторське «Ці всі визначення й зауваги справедливі щодо романів, які розглядаємо у цьому дослідженні» (с. 33) стосується лише процесів жанрового синтезу, але аж ніяк не масоволітературного дискурсу (хоч аргументи наведені саме у стосунку до цієї сфери).

У *підрозділі 1.2* авторка здійснила ретельний реферативний огляд теоретичних концепцій часу та простору в філософській та літературознавчій парадигмах, ввівши в загальний контекст міркування А. Бергсона, П. Флоренського, М. Гайдеггера, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, М. Бахтіна, В. Топорова, Г. Башляра, М. Еліаде, Н. Копистянської та багатьох інших філософів та вчених і продемонструвавши здатність у безмежному морі

філософської та наукової літератури про простір та час (як про атрибути дійсності та різні рівні її відображення, зокрема й художнього) відчитати найпосутніше і звести його у струнку систему.

Далі (*підрозділи 1.3 та 1.4*) дисертантка зупиняється на двох важливих для її концепції аспектах аналізу художнього часопростору – феноменах гетеротопії та інтертекстуальної складової хронотопу сучасного роману.

Щодо поняття «гетеротопія», то сучасні дослідники так само, як із терміном «хронотоп», перебувають у стані чи то незручної, чи, навпаки, комфортної свободи: поняття, уперше вжите М. Фуко у праці «Інші простори» (яку Д. Коваленко багато цитує), знайшов застосування насамперед в архітектурній теорії та в соціологічних дослідженнях. Проте відсутність строгого визначення в першоджерелі провокує різночитання, на яких уважно акцентує дисертантка (версії М. Дехаана й Л. де Каутера, Н. Тріфта, Д. Харві, К. Бойєра, А. Лефевра, М. Сензатті). Термін «гетеротопія» все частіше застосовується в літературознавстві, зокрема й українському¹, проте до власне українського літературного матеріалу воно майже не застосовувалося², відтак Д. Коваленко є першопрохідцем, коли вводить у силове поле концепту М. Фуко цілий ряд образів із романів сучасних українських авторів (Будинок творчості, сміттярка, притулок, божевільня та ін.).

Наступні два розділи дослідження – занурення в тексти і спроба відстежити найважливіші їх атрибути в аспекті часопросторової організації матеріалу. Вони вповні демонструють здатність дисертантки як читача-дослідника здійснювати ретельний аналіз на основі глибокого відчуття тексту та на високому професійному рівні висвітлювати найтонші нюанси його змісту. Попри те, що частина аналізованих творів має немало

---

¹ Скажімо, В. Чернецький у монографії «Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації» (Київ, 2013) чи не вперше вводить поняття «гетеротопія» в український літературознавчий дискурс, щоправда, долучає його до аналізу текстів російських постмодерністів М. Кураєва, Вік. Єрофєєва, В. Пелевіна та ін. Також це одне з базових понять у дисертації В. Романишин, присвяченій урбаністичному часопростору у творчості Бруно Шульца та Дебори Фогель (Дрогобич, 2017).

² Одним із небагатьох винятків є стаття Сергія Цікавого «Антиутопія та гетеротопія: фікційне місто-тюрма в повісті «Місто, в якому не ходять гроші» Кузьми Скрябіна // Актуальні проблеми української літератури і фольклору : наук. зб. – Вип. 25 / редкол. В. Просалова (відп. ред.) та ін. – Вінниця :ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. – С.134–151.

літературознавчих інтерпретацій, авторка щоразу знаходить кут зору, який був не помічений іншими дослідниками, і вдало долучає його до загальної концепції роботи.

У *Розділі 2* дисертації увага Д. Коваленко зосереджена на жанрових експериментах і психологізації хронотопу у творах В. Шевчука, хронотопі подорожі в романах Ю. Винничука та В. Даниленка, аналізі інтертекстуальності хронотопу як прийому розширення семантичного поля романного тексту в «Танго смерті» Ю. Винничука.

Звернуло на себе увагу наполегливе прагнення дисертантки вписати «Птахи з невидимого острова», «Сповідь» і «Мор» в систему романних жанрів (які, пригадаймо авторське жанрове визначення, зафіксоване в виданні 1989 року, тлумачились як «фантастичні повісті»), і це цілком зрозуміло – щоб убезпечити себе від закономірних заперечень. Звичайно, хисткість і плинність жанрів у сучасному літературному процесі – річ очевидна, і дослідниця пише про це. Усе ж аргументація в цьому випадку (відсилання до думок інших літературознавців, які не доводять, а лише називають ці твори романами) видалася недостатньо переконливою, особливо з огляду на те, що жанровий аспект у його стосунку до хронотопних характеристик становить предмет дослідження дисертації. Тож хотілося б почути більш розлогу аргументацію, базовану на чітких параметрах³.

Власне ж аналіз особливостей хронотопу творів здійснений на різних рівнях: діалектика зовнішнього та внутрішнього, реального та містичного у хронотопі, часопросторова рамка духовно-психологічних метаморфоз, ризоморфний лабіринт як простір для екзистенційних трансформацій, подорож як квест та ініціація тощо. Дисертантка демонструє добре знання літературознавчого контексту: аналіз кожного твору підкріплений доречним цитуванням як теоретичних, так і літературно-критичних джерел.

---

³ Як, до прикладу, це відбувається в монографії Н. Бернацької «Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція» (Київ, 2004, с. 274–288), де авторка, демонструє спробу розмежувати роман і повість на матеріалі новітньої української літератури.

Переконливим і перспективним у методологічному сенсі є фрагмент дисертації, де Д. Коваленко здійснює дослідження часопростору з огляду на інтертекстуальну парадигму твору (на прикладі роману Ю. Винничука «Танго смерті»). Поєднання інтертекстуального та хронотопного підходів взаємно збагачує обидва: контексти розширюються, увиразнюється оптика сприйняття літературного явища. У такий спосіб виявляються несподівані, але надзвичайно вагомні підтексти, твір у рецепції набуває стереоскопічного ефекту.

Розділ 3 дисертації продовжує аналіз образу часопростору під кутом зору його суб'єктно-особистісної центрованості. Людина в її стосунках із простором – внутрішнім / зовнішнім, своїм / чужим, реальним / ірреальним – ці питання авторка розглядає на прикладі романів І. Роздобудько, Л. Дереша, Г. Пагутяк, С. Процюка, С. Андрухович.

На особливу увагу заслуговує *підрозділ 3.1*, де дослідниця характеризує стратегію організації хронотопу роману в контексті суспільно-психологічного феномену ескапізму. У сучасній гуманітаристиці (вочевидь, від часу виходу у світ праці Дж. Р. Р. Толкіна «Про чарівну казку», де творець літератури фентезі виступає апологетом ескапізму) відчутна зміна акцентів в оцінці явища з різко негативної на цілком прийнятну. Існує цілий корпус досліджень, які вивчають його природу і типологію. З огляду на це, Д. Коваленко виділяє різні версії «втечі» в сучасному українському романі та, відповідно, характеризує «простір втечі», який доповнює концептуальні підходи сучасних письменників в осмисленні природи «людини-втікача». Переконливо виглядає аналіз оприявленої в романах І. Роздобудько та Л. Дереша «подорожі-втечі» т. зв. «фрагментованим простором» (тобто створеним шляхом монтажу реального, підсвідомого та сакрального просторів). Тут-таки логічним продовженням роздумів про гетеротопію є аналіз «місць утечі» в романах Г. Пагутяк: внутрішньо-психологічні та філософські «притулки» для втікачів від світу є «іншими місцями». Хоч варто зауважити, що притулки в аналізованих романах Г. Пагутяк можуть розглядатися як утопічний простір, котрий, за М. Фуко, є антиномічним до гетеротопії.

Підсумовують дисертаційне дослідження чіткі, добре структуровані висновки, вони цілісно та сконденсовано відображають як логіку аналізу, так і теоретичні та історико-літературні підсумки роботи.

Дисертаційна робота має вагоме **теоретичне та практичне значення**, її результати знайдуть застосування і в літературознавчих студіях, присвячених проблемі часопростору, і в історико-літературних дослідженнях, дотичних за змістом до проблематики дисертації. Результати виконаної роботи належним чином **апробовані** у вигляді 8 статей у фахових наукових збірниках (з них одна в закордонному виданні). **Автореферат** вдало ущільнює загальний виклад дослідження без незворотних втрат.

Оцінюючи концепцію дисертантки однозначно позитивно, висловлюю низку **дискусійних положень**, які потребують уточнення:

1. Було б доречно вказати, як корелюють між собою поняття «хронотоп» та «моделювання часопросторових образів». Потребує конкретизації поняття «моделювання»: коли мова йде про процес створення *моделі* часопростору, то логічно було б бачити її цілісно в кожному окремому творі, а не лише певні аспекти цих моделей, хай і дуже важливі, а то й визначальні (як-от наявність гетеротопій чи поетики інтертекстуальності). Тож подеколи мені не вистачало системності, завершеності в аналізі хронотопу конкретних творів. Хоч, зрозуміло, формат літературознавчого дослідження, його структурування – річ суб'єктивно опосередкована, кожен дослідник обирає свій шлях, і запропонований дисертанткою – безсумнівно, цілком прийнятний.

2. Те, що може видатися слабким місцем дисертаційного дослідження, – наслідок надзвичайно хисткої позиції самого поняття «хронотоп», яке від часу свого літературознавчого виникнення не позбавилося основного ганджу – надмірної розмитості (ще М. Бахтін говорив, що вживає це поняття «майже як метафору»), а відтак неприродної для наукового терміна місткості, яка дозволяє долучати до аналізу практично все. Як наслідок, у дисертації «образ часопростору» – та рамка (заявлена і витримана в титулах основних структурних підрозділів дисертації чітко та присутньо), яка наповнюється

змістом, що виходить за межі суто хронотопного аналізу. Тому подеколи з'являється відчуття, що авторка відходить від дослідження власне часопросторових аспектів творів, натомість акцентує увагу на інших, які, без сумніву, важливі та прямо чи опосередковано дотичні до хронотопної структури тексту (оскільки все в художній цілісності взаємопов'язане), але не є безпосереднім її аналізом (прийоми психологізації, екзистенційна проблематика, природа тілесності та под.). У той час як хотілося б побачити в роботі відповіді на питання: як фрагментарність композиції роману в новелах «Дім на горі» реалізована на хронотопному рівні та як це впливає на реалізацію художнього задуму автора; яку роль відіграють паратекстуальні елементи в художній структурі обраних для аналізу текстів (принаймні назви «Дім на горі», «Птахи з невидимого острова» «Писар Західних Воріт Притулку», «Писар Східних Воріт Притулку», «Вона: шості двері», «Він: ранковий прибиральник», «Все, що я хотіла сьогодні» містять у собі часову чи просторову семантику, тож можуть і мають тлумачитися під цим кутом зору); як впливає наративна стратегія автора на реалізацію романного хронотопу (наприклад, у романі Г. Пагутяк «Магнат», де сучасна авторка постійно втручається своїми коментарями-тлумаченнями в оповідь головного героя Яна Щасного – українського гуманіста початку XVII століття); які підтексти творять історичні артефакти в художній оповіді про сьогодні (як це відбувається в романі В. Даниленка «Кохання в стилі бароко»⁴) і т. ін.

3. Насамкінець – не зауваження, а, швидше, питання, спонука до роздумів. Знову цитую загальновідоме з М. Бахтіна: «...у літературі провідним началом у хронотопі є час» (Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, 1975. – С.235.). Ж. М. Гюйо, слова якого дисертантка виносить в епіграф до підрозділу про теоретичні концепції часу і простору в літературі, говорить про неможливість мислити і описати час іншим способом, окрім як через простір (вочевидь, цитуючи французького філософа, Д. Коваленко тим

---

⁴ Частково відповідь на це питання дала М. Штогрин у дисертаційному дослідженні «Урбаністичні топоси сучасної української літератури: традиції та трансформації (2000–2014 рр.)» (Івано-Франківськ, 2016, с. 75–91).

самим підтверджує і свою позицію). Відтак у дисертації йдеться переважно про просторовий елемент хронотопу. Чи можна, отже, стверджувати, що баланс між часом та простором у художньому творі, на якому акцентував М. Бахтін, руйнується? Було б цікаво почути, чи бачить авторка дисертації та, якщо бачить, то які саме перспективні напрями аналізу часової природи / поетики роману.

Запитання і зауваження, що виникли під час прочитання праці аж ніяк не підважують наукових положень та висновків авторки і є спонукою до дискусії та маркерами для подальших міркувань. Загалом маємо цілком зріле, самостійне дослідження, яке, безперечно, засвідчує дослідницьку ретельність і професійну вправність авторки та претендує на зацікавлення широкої наукової аудиторії.

Загальний висновок. Робота відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19.08.2015 р., а її авторка Коваленко Діана Олександрівна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Доцент кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки,

кандидат філологічних наук, доцент

Лаврич
Л. Б. Лавринович

